

نقش ماه مبارک رمضان در تحکیم خانواده

حجت الاسلام والمسلمین عیسی عیسی زاده*

اشاره

ماه مبارک رمضان یکی از مهم‌ترین ماه‌های قمری در اسلام است که نه تنها فرصتی برای عبادت و خودسازی فردی است، بلکه نقش برجسته‌ای در تقویت پیوندهای خانوادگی و استحکام آن ایفا می‌کند؛ زیرا این ماه با ویژگی‌ها و برکات منحصر به فرد خود مانند «فراهم کردن زمینه دست‌یابی به تقوا و نورانیت دل، ایجاد روحیه صبر و مقاومت، تطهیر از گناه و هرگونه پلیدی، فراهم‌کننده انس و محبت بین اعضا»، فضایی معنوی را در خانواده ایجاد می‌کند. در این نوشتار به بررسی ابعاد مختلف نقش ماه مبارک رمضان در تحکیم بنیان خانواده پرداخته شده است.

۱. مفهوم‌شناسی واژگان مرتبط

۱-۱. خانواده

«خانواده» در لغت به معنای خاندان، تبار و دودمان است؛^۱ اما در تعریف اصطلاحی، کوچک‌ترین نهاد اجتماعی است که به دلیل اهمیت و جایگاه ویژه‌اش همواره مورد توجه اندیشمندان اجتماعی بوده است. در علوم انسانی به گروهی از افراد دویا بیشتر که میان آنها روابط خویشاوندی برقرار است و در مکان واحدی زیست می‌کنند، خانواده اطلاق می‌شود.^۲ خانواده در ادیان و فرهنگ‌های گوناگون، از مقدس‌ترین نهادهای اجتماعی به شمار می‌رود.^۳ با

* عضو هیئت علمی پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

۱. علی اکبر دهخدا، لغت‌نامه، ج ۶، ص ۸۲۹۲.

۲. فاطمه مجدفر، جامعه‌شناسی عمومی، ص ۲۲۹.

۳. باقر ساروخانی، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده، ص ۲۴؛ علی قائمی، نظام حیات خانواده در اسلام، ص ۲۶.

توجه به اصول و ارزش‌های اسلامی، خانواده را می‌توان این‌گونه تعریف کرد: نهاد مقدسی است که بر اساس ضوابط معقول و مشروع زوجیت زن و مرد بنیان نهاده می‌شود و در آن دوام و استمرار، صمیمیت و عواطف و حقوق متقابل و مشترک برقرار است و کارکرد اصلی آن توالد و تناسل، تربیت نسل جدید و سکون و آرامش اعضاست؛ همچنین قیمومیت آن بر عهده مرد است.

۱-۲. خانواده مستحکم

خانواده پایدار و مستحکم، خانواده‌ای است که با پابندی اعضای آن به باورهای دینی و رعایت حقوق و اخلاق اسلامی، زمینه کشف و پرورش قابلیت‌ها و توانایی‌های آن را در ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری فراهم کند. بنابراین باید گفت خانواده، سازمان حقوقی صرف نیست که قانون بتواند نظم را در آن ایجاد کند، بلکه نهادی است عاطفی و اخلاقی که نیازمند مجموعه‌ای از قواعد حقوقی و اخلاقی است. خانواده در تمام جوامع، نماینده و مظهر اخلاق عمومی است و آنچه در خانواده باید به وجود آید، عشق، مهربانی، حسن نیت و اعتماد متقابل است و هیچ نیرویی جز اخلاق و ایمان نمی‌تواند بر این عواطف حکومت کند. التزام به تأمین معاش خانواده و تربیت فرزندان و تکلیف زن و فرزندان به خوشرویی با مرد و اطاعت از او، پیش از آنکه بخشی از قوانین و مقررات خشک حقوقی باشد، از قواعد اخلاقی است.

۱-۳. خانواده در قرآن

قرآن به خانواده که کانون رشد انسان و سنگ‌بنای جامعه به شمار می‌رود، به طور ویژه اهمیت می‌دهد. از دیدگاه قرآن در همه آفریدگان، نظام زوجیت وجود دارد^۱ و انسان نیز از این قاعده بیرون نیست: «إِنَّا خَلَقْنٰكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثٰی»^۲ با این تفاوت که کشش غریزی و طبیعی به این مرحله محدود نشده و مایه تشکیل خانواده می‌گردد. قرآن به‌ویژه در دوره مدنی، برخی قوانین و عرف زمان خود را تأیید و بخشی را نسخ و پاره‌ای دیگر را اصلاح کرد؛ برای نمونه محرمیت رضاعی^۳ و سرپرستی مردان بر خانواده^۴ را پذیرفت و تبعیض ضد زنان در رفتارهای اجتماعی را

۱. ذاریات: ۴۹.

۲. حجرات: ۱۳۸.

۳. نساء: ۲۳.

۴. نساء: ۳۴.

باطل دانست و به آنان جایگاهی مساوی با منزلت مردان بخشید؛^۱ از این رو در ضمن سفارش‌ها و دستورهایی بر اهتمام به نیازهای عاطفی زنان و عدالت و احترام دوسویه در محیط خانواده تأکید کرد. رفتار نیکو با همسران،^۲ واجب کردن حقوق متقابل میان آنها،^۳ واداشتن مرد به نگهداری شایسته از زن مطلقه پس از رجوع به او یا رهاکردنش به نیکی،^۴ در نتیجه جلوگیری از سوءاستفاده و زیان‌رسیدن به زن،^۵ مخالفت با رسوم و رفتارهای منافی با حقوق زنان^۶ و به شکل ویژه پدیده‌ی ظاهر^۷ و تعیین کفاره نمونه‌هایی برای مرتکبان آن^۸ که زمینه فروپاشی خانواده را کاهش می‌داد،^۹ از این قبیل به شمار می‌آیند.

۴-۱. ماه رمضان

رمضان ماه نزول قرآن و روزه‌داری است. واژه رمضان از ریشه «ر-م-ض» به معنای سوزاندن،^{۱۰} گرم‌شدن سنگ و ریگ از شدت حرارت خورشید،^{۱۱} و باران پیش از پاییز که زمین را از غبار پاک می‌کند نیز «رمض» یا «رمضاء» اطلاق شده است.^{۱۲} مفسران و واژه‌شناسان با توجه به معانی یادشده و در مواردی متأثر از برخی روایات،^{۱۳} وجوه گوناگونی را برای نام‌گذاری این ماه به رمضان بیان کرده‌اند: سوزاندن گناهان با کارهای نیک،^{۱۴} حرارت‌گرفتن دل‌ها از پندها و اندیشه درباره آخرت،^{۱۵} پاک‌کردن جسم و جان انسان از گناه.^{۱۶} رمضان تنها ماهی است که در

۱. آل عمران: ۱۹۵.

۲. نساء: ۱۹.

۳. بقره: ۲۲۸.

۴. بقره: ۲۲۹-۲۳۱.

۵. سید محمدحسین طباطبائی، المیزان، ج ۲، ص ۲۳۴.

۶. بقره: ۲۳۱-۲۳۲؛ نساء: ۱۹؛ طلاق: ۲.

۷. احزاب: ۴.

۸. مجادله: ۳-۴.

۹. محمد صادقی تهرانی، الفرقان، ج ۲۴، ص ۲۲-۲۳.

۱۰. محمد بن احمد قرطبی، تفسیر قرطبی، ج ۲، ص ۲۹۱.

۱۱. خلیل بن احمد فراهیدی، العین، ج ۷، ص ۳۹.

۱۲. همان.

۱۳. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۵۵، ص ۳۴۱.

۱۴. جلال‌الدین سیوطی، الدر المنثور، ج ۱، ص ۱۸۳.

۱۵. محمد بن احمد قرطبی، تفسیر قرطبی، ج ۲، ص ۲۹۱.

۱۶. محمد بن احمد فخر رازی، التفسیر الکبیر، ج ۵، ص ۲۵.

قرآن به صراحت نام آن آمده است و به سبب نزول قرآن و وجوب روزه‌داری در آن از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است؛ تا جایی که شب قدر آن معادل هزار ماه دانسته شده است.^۱ روایات فراوانی از معصومان علیهم‌السلام، از این ماه با عنوان «شهر الله» یاد کرده‌اند^۲ و فضیلت‌های بسیاری برای آن برشمرده‌اند.^۳

فصل بوییدن گل‌های بهشتی رمضان است   موسم دورشدن از بد و زشتی رمضان است
ماه بشکفتن گل‌های تمنا و دعایت   فصل روییدن انفاس بهشتی رمضان است^۴

۲. ابعاد نقش آفرینی ماه مبارک رمضان در استحکام خانواده

ماه مبارک رمضان به دلیل برخورداری از مهم‌ترین اعمال عبادی به نام روزه، نزول قرآن و شب‌های قدر، زمینه دست‌یابی به آثار و برکات فراوانی را برای انسان فراهم می‌آورد که هر کدام از این آثار می‌تواند به تنهایی سبب پایدار و استحکام خانواده شود. در این بخش بعضی از مهم‌ترین آثار ماه رمضان در استحکام خانواده بررسی می‌شود.

۲-۱. تحصیل تقوا

آمد شهر صیام، سنجق سلطان رسید   دست بدار از طعام مایده جان رسید
جان ز قطعیت برست، دست طبیعت ببست   قلب ضلالت شکست لشکر ایمان رسید^۵

یکی از ابعاد نقش آفرینی ماه مبارک رمضان در استحکام و پایداری خانواده، تحصیل تقوا و خدا ترسی با روزه گرفتن است. به این اثر سازنده در قرآن این‌گونه اشاره شده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ».^۶ در آیه‌ای دیگر نیز به این پیامد روزه اشاره می‌شود: «اتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ ... لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ».^۷ این امر بدان دلیل است که روزه‌دار از لذت‌های جسمی و شهوات هرچند حلال باشد، دوری می‌کند و تمرین این کار،

۱. قدر: ۳.

۲. حسن بن علی حرانی، تحف العقول، ص ۴۱۹.

۳. محمد بن علی بن ابن بابویه، من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۹۴؛ محققان پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن، دایرة المعارف قرآن کریم، ج ۱۴، ص ۶۹-۷۰.

۴. محمدحسین شهریار، دیوان شهریار، ج ۲، ص ۳۰۰-۳۰۵.

۵. مولانا جلال‌الدین محمد بلخی، مثنوی معنوی، دفتر اول، بیت ۱-۱۰.

۶. «ای اهل ایمان، روزه بر شما مقرر و لازم شده، همان‌گونه که بر پیشینیان شما مقرر و لازم شد، تا پرهیزکار شوید» (بقره: ۱۸۳).

۷. «سپس روزه را تا شب به پایان برید ... تا [از مخالفت اوامر و نواهی او] پرهیزند» (بقره: ۱۸۷).

سبب اجتناب از ارتکاب گناهان می‌گردد؛ زیرا کسی که خدا را در خواسته‌های مباح اجابت کند، به طریق اولی در محرمات الهی از او بیشتر فرمان می‌برد.^۱ برخی گفته‌اند انسان وقتی نفس خود را در برابر خوردن، آشامیدن و آمیزش مهار می‌کند که رغبت بسیاری به آنها دارد؛ از این رو حفظ نفس در مقابل دیگر اعمال و گناهان آسان‌تر خواهد بود.^۲ بر همین اساس در روایات از روزه به سپر یاد شده است که انسان را در برابر گناهان حفظ می‌کند^۳ و به جوانان ناتوان از ازدواج توصیه شده است که برای حفظ خود از گناه روزه بگیرند.^۴

بنابراین اگر فرد فرد اعضای یک خانواده دارای روح تقوا باشند، خانواده‌ای مستحکم و پایدار خواهیم داشت. خانواده‌ای که در آن امنیت درونی و برونی حکم فرماست و زمینه رشد و تکامل افراد آن به دلیل تقوا به بهترین شکل فراهم است و تمام تلاش اعضای خانواده این است که به وظیفه حقوقی و اخلاقی خویش در برابر دیگر اعضا عمل کنند، از هرگونه عوامل متزلزل‌کننده پایه‌های خانواده جلوگیری پیشگیری می‌کنند.

همچنین آبروی فرد، خانواده و جامعه نزد خداوند به تقوای الهی است؛ همان‌گونه که قرآن هیچ فرد و خانواده و جامعه‌ای را نزد خداوند بارزش‌تر از اهل تقوا نمی‌داند^۵ و می‌فرماید: «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ».^۶

۲-۲. ارتقای شکیبایی در برابر دشواری‌ها

از دیگر ابعاد نقش آفرینی ماه مبارک رمضان در فراهم آوردن زمینه استحکام و پایداری خانواده، دستیابی اعضای خانواده به قدرت صبر و مقاومت با روزه است؛ زیرا روزه توان انسان را در برابر مشکلات افزایش می‌دهد. بر همین اساس خداوند متعال در قرآن، مسلمانان را به کمک گرفتن از روزه فرمان می‌دهد: «وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ»^۷ از صبر و نماز [برای حل مشکلات خود و پاک ماندن از آلودگی‌ها و رسیدن به رحمت حق] کمک بخواهید». در روایات

۱. سیدمحمدحسین طباطبایی، المیزان، ج ۲، ص ۸.

۲. محمد بن عمر فخر رازی، التفسیر الکبیر، ج ۵، ص ۷۷.

۳. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۴، ص ۶۳.

۴. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۰، ص ۴۱۱.

۵. حسین انصاریان، نظام خانواده در اسلام، ص ۴۶۲.

۶. «بی تردید گرامی ترین شما نزد خدا پرهیزکارترین شماست» (حجرات: ۱۳).

۷. «بنا بر اینکه اگر مراد از صبر در آیه، روزه باشد» (بقره: ۴۵؛ عیاشی، تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۴۴).

نیز روزه نصف صبر^۱ و از ماه رمضان به ماه صبر^۲ یاد شده است؛ زیرا روزه‌دار هنگام روزه‌داری و ماه رمضان با خودداری از گناهان حتی ارتکاب بسیاری از امور حلال، اراده خود را تقویت می‌کند و می‌تواند در برابر سختی‌ها تاب آورد؛ ازاین‌رو چنانچه در خانواده مشکلاتی رخ دهد یا از سوی دیگر اعضای خانواده اشتباه و خطایی انجام گیرد با صبوری با آن برخورد می‌کند و اجازه نمی‌دهد پایه‌های استحکام خانواده به خاطره یک مشکل از پای درآید. رسول خدا ﷺ درباره ارزش و پاداش صبوری همسر در مقابل مشکلات خانواده فرمودند: «سه گروه از زنانند که خداوند عذاب قبر را از آنان برمی‌دارد و با فاطمه دختر محمد ﷺ محشور می‌شوند: زنی که در برابر غیرت شوهرش صبر می‌کند؛ زنی که در برابر بداخلاقی شوهرش شکیاست؛ و زنی که مهریه‌اش را به شوهرش می‌بخشد. خداوند متعال به هر یک از این زنان، ثواب هزار شهید می‌دهد و برای هر یک از آنها، عبادت یک سال می‌نویسد».^۳ همچنین درباره پاداش صبوری مرد در مقابل مشکلات همسرش فرمود: «هر مردی برای خدا در برابر بداخلاقی زنش صبر کند، خداوند متعال برای هر روز و شبی که در برابرش شکیبایی می‌ورزد، همانند ثوابی را به او می‌دهد که به ایوب علیه السلام در قبال گرفتاری‌اش داد».^۴

۳-۲. ارتقای عاطفه و محبت

برخورداری اعضای خانواده به‌ویژه همسران از روحیه عاطفه و محبت‌ورزی، نقش تعیین‌کننده‌ای در پایداری و استحکام خانواده دارد؛ زیرا مهم‌ترین عامل انسجام خانواده، عاطفه و دوستی عاقلانه به یکدیگر و گذشت مهربانانه از یکدیگر است. خداوند متعال می‌فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً»^۵ و از جمله نشانه‌های او این است که برای شما از جنس خودتان همسرانی آفرید تا در کنارشان آرامش یابید و میان شما الفت و رحمت برقرار ساخت تا نسل بشر را تداوم بخشد». از برکات ماه مبارک رمضان، ارتقای عاطفه و محبت در دل‌های مؤمنان است؛ چراکه وقتی قلب‌ها به خاطر روزه و رازونیز با پرودگار در ماه مبارک نورانی‌تر شود، به‌یقین از عاطفه و محبت بیشتری در برابر دیگران

۱. احمد بن محمد بن حنبل، مسند احمد، ج ۴، ص ۲۶۰.

۲. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۴، ص ۶۶.

۳. محمد محمدی ری‌شهری، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، ج ۱، ص ۲۳۴.

۴. همان، ص ۲۳۶.

۵. روم: ۲۱.

برخوردار خواهد شد. در پرتو این دو ثمره عاطفه و محبت است که زندگی خانوادگی در کمال صفا و معنویت اداره می‌شود، نه با مهریه سنگین، جهیزیه فراوان و غرایز نفسانی و شهوی و اموری از این قبیل که نه تنها راهگشا نیستند، بلکه باری بر دوش زن و شوهرند. زندگی بر اساس غرایز مالی و شهوی، با افزایش سن و اُفت غرایز، خطر دلسردی و ازهم‌پاشیدگی را در پی دارد؛ ولی با عاطفه و دوستی عاقلانه و گذشت مهربانانه، هرچه سن بالاتر رود، عقل و گرایش مرد و زن به یکدیگر افزون می‌گردد. البته غرایز نفسانی در آغاز زندگی سهم و اثر محوری در تأمین انسجام خانواده دارند. مودّت و رحمت همانند ملات نرمی‌اند که برج‌های مستحکم را نگه می‌دارند. اگر ملات نرم سیمان و مانند آن نباشد، سنگ روی سنگ بند نمی‌شود. خانواده نیز به رحمت و عاطفه اعضا نیازمند است تا ساختمان خانواده متلاشی نشود؛ چون خانواده بی‌مودّت و رحمت، هرگز استوار نیست.^۱

۲-۴. فراهم‌شدن زمینه ارتباط اعضای خانواده

اُنس و دورهمی اعضای خانواده به‌ویژه جمع‌شدن آنان دور یک سفره غذا که با تلاش مهربانانه مادر خانه و همت پدر خانواده تهیه شده است، نقش تعیین‌کننده‌ای در پیوند اعضا و پایداری و استحکام خانواده دارد؛ به‌ویژه سفره‌های افطاری و سحری ماه مبارک رمضان که از معنویت خاصی برخوردار است؛ زیرا ارتباط اعضای خانواده با همدیگر در دو وقت سحر و افطار فرصتی بسیار طلایی برای انتقال ارزش‌های دینی به فرزندان است؛ به‌ویژه هنگام سحر این فرصت فراهم‌تر است. هرچند افطار هم زمان ویژه‌ای است، اما وقت سحر زمانی تکرارناشدنی در ایام سال است. همه اعضای خانواده مدتی قبل از اذان صبح بیدار و مشغول خوردن سحری و بعد عبادت می‌شوند؛ افزون بر اینکه زمانی بسیار معنوی محسوب می‌شود و می‌تواند سبک زندگی جدیدی را برای ما تعریف و خانواده را بر اساس الگویی دینی همراه با معنویت خاص دور همدیگر جمع کند و به پایداری و استحکام خانواده بیفزاید.

در ارزش و جایگاه هم‌غذاشدن اعضای خانواده، پیامبر خدا ﷺ فرمودند: «خداوند مؤمن را دوست می‌دارد و زن و فرزندانش را [نیز] دوست می‌دارد. محبوب‌ترین چیز نزد خدای تعالی، آن است که ببیند مرد با زن و فرزندانش بر سر یک سفره غذا می‌خورند. سپس هرگاه بر آن سفره گرد هم آیند، با نظر رحمت به ایشان می‌نگرد و پیش از آنکه از جای خود پراکنده شوند، آنان را

۱. زهرا دانشی و دیگران، «نقش تقوا در استحکام خانواده در قرآن»، ص ۴.

می‌آمرزد».^۱ در سخنی دیگر درباره آثار و برکات دورهمی اعضای خانواده سر سفره غذا فرمودند: «هرگاه مؤمن با فرزندان خود غذا بخورد، به ازای هر لقمه، ثواب آزادکردن یک بنده برایش نوشته می‌شود و شهری [در بهشت] برایش بنا می‌گردد، و خداوند کارنامه او را به دست راستش می‌دهد».^۲

رسول خدا ﷺ درباره جایگاه پدرانی که دوست داشته باشند با خانواده خویش غذا بخورند، فرمود: «هر مؤمنی که غذا خوردن با فرزندان را دوست داشته باشد، فرشته‌ای از زیر عرش به او ندا می‌دهد که ای بنده خدا، کردار از سر گیر که خداوند همه گناهانت را آمرزید».^۳ آن که از فرط گنه ناله کند زار کجاست؟ آن که زاغی‌ار برد شکوه بر یار کجاست باز ماه رمضان آمد و بر بام فلک می‌زند بانگ منادی که گنه‌کار کجاست^۴

کتاب‌نامه

قرآن کریم

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، من لایحضره الفقیه، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۶۳ ش.
۲. ابن حنبل، احمد بن محمد، مسند، عربستان: دارالفکر، ۱۴۱۸ ق.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۳ ق.
۴. انصاریان، حسین، نظام خانواده در اسلام، قم: ام ایها، ۱۳۶۳ ش.
۵. بلخی، جلال‌الدین محمد، مثنوی معنوی، تصحیح: نیکلسون، لیدن: بریل، ۱۹۲۵ م.
۶. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، قم: آل‌البیت، ۱۴۱۴ ق.
۷. دانشی‌جو، زهرا و همکاران، «نقش تقوا در استحکام خانواده در قرآن با تأکید بر اندیشه‌های تفسیری آیت‌الله جوادی آملی»، هشتمین کنفرانس ملی پژوهش‌های نوین در تعلیم تربیت، روانشناسی، فقه و حقوق و علوم اجتماعی.
۸. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۵۴ ش.
۹. ساروخانی، باقر، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده، تهران: سروش، ۱۴۰۱ ش.
۱۰. سعدی شیرازی، مصلح‌الدین، گلستان، تصحیح: غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی،

۱. محمد محمدی ری‌شهری، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، ج ۱، ص ۲۳۱.

۲. همان، ص ۲۳۲.

۳. محمد محمدی ری‌شهری، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، ج ۱، ص ۲۳۳.

۴. مصلح‌الدین سعدی شیرازی، بوستان، باب هشتم، ص ۱۵۰-۱۵۵.

۱۳۶۸ ش.

۱۱. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، الدر المنثور، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ ق.
۱۲. صادقی تهرانی، محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن، تهران: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۶ ق.
۱۳. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسة الأعلمی، ۱۳۹۰ ق.
۱۴. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۸ ق.
۱۵. قائمی، علی، نظام خانواده در اسلام، تهران: انجمن اولیا و مربیان، ۱۳۹۳ ش.
۱۶. قرطبی، محمد بن احمد، تفسیر قرطبی، تهران: ناصرخسرو، ۱۳۶۳ ش.
۱۷. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: دارالکتب الإسلامية، ۱۳۶۵ ش.
۱۸. مجدفر، فاطمه، جامعه‌شناسی عمومی، تهران: شعاع، ۱۳۸۳ ش.
۱۹. محققان پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن، دایرة المعارف قرآن کریم، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۵ ش.
۲۰. محمدی ری‌شهری، محمد، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، قم: دارالحدیث، [بی‌تا].